

Weekendavisen, 4/8 2017

Fritænkeren og radikalpietisten Dippel på bålet i Altona

Dr. Frankenstein på Bornholm

Af Frederik Stjernfelt

BRÆNDTE BØGER

Den store danske frihavn Altona uden for Hamborg var allerede et fristed for forskellige konfessioner, da Danmark overtog byen i 1640, og den blev i stigende grad også et tilflugtssted for fritænkere og afvigere i løbet af 16-1700-tallet. Fx søgte den libertinske pietist Eva von Buttlar tilflugt i Altona efter i 1706 at have forkyndt tusindårsriget for sin promiskuøse tilhængerskare med sig selv som den "hellige Sophia". Hvordan kunne det så gå til, at Altona også var stedet hvor den radikale pietist Johann Konrad Dippel fik sine skrifter brændt på bålet i 1719 - for derefter selv at blive sendt i lænker som livstidsfange til Bornholm?

Omkring 1700 havde pietismen vokset sig stærk som modbevægelse til den lutherske ortodoksi i Tyskland. Man fremhævede det fromme, inderlige religiøse liv i modsætning til lutheranernes fokus på dogmatik, trosartikler og rettroenhed. Man organiserede private møder ("konventikler") uden for kirken, hvor almindelige mennesker frit kunne diskutere bibelen, i modsætning til lutheranernes insisteren på den statskirkelige kontrol af hvad og hvordan folk troede. Man gik i modsætning til lutheranerne ind for større trosfrihed og mente, at en undersøgelse af kirkehistorien kunne give indsigt i hvad sand kristendom egentlig var. Et hovedværk blev derfor Gottfried Arnolds "Upartisk kirke- og kætterhistorie" fra 1699 - der gennemgik alle de kirkelige strømninger og især afvigelser og kætterier lige siden urkirken. I særdeleshed det, at den gjorde det "upartisk" gav anledning til protester og forfølgelser: det var helt nyt, at nogen kunne finde på at fremstille kætterier uden at fordømme dem. Arnolds underliggende hypotese var da også, at det faktisk var mystikere, sværmere, kættere, der med deres inderlige tro var mere sande kristne end de officielle konfessioner med deres trosbekendelser og evindelige dogmatiske stridigheder og forfølgelser af afvigere. Den moderate pietisme mente at man skulle forblive i kirken og reformere den indefra - denne strømning udgik fra universitetet i Halle og påvirkede efterhånden Frederik IV og hans søn Christian VI i Danmark. Men der var helt fra starten i 1680'erne også en radikalere pietisme, der mente at kirken, i særdeleshed den lutherske, var et heltigennem korrump Babel og måtte opgives - og disse "separatister" blev naturligvis genstand for hårde forfølgelser.

En af dem, der blev beruset af Arnolds kætterhistorie var den unge teolog Johann Konrad Dippel. Han begyndte som ultraortodoks lutheraner, men efter Arnold begyndte han i stadig mere rasende og satiriske skrifter at angribe det lutherske "pavedømme". Han skrev under pseudonymet Christianus Democritus - den kristne Demokrit, efter den oldgræske sandhedssøger - ofte med mundrette, polemiske titler som "Orcodoxia Orthodoxorum", de ortodoxes helvedeslære. Han havde også andre interesser. Han var født på Burg Frankenstein uden for Darmstadt i 1673 og blev alkymist, eksperimenterede med døde dyr og legemsdele og havde ry for gravrøveri. Det er ikke mærkeligt, at man overvejer hvorvidt han i en vis forstand var den oprindelige Dr. Frankenstein - Mary Shelley rejste i Rhinlandet

og kan måske have hørt cirkulerende historier om den sagnomspundne alkymist, som hun kunne genbruge i sin gotiske roman. Under et ophold i Berlin var Dippel den første til at syntetisere jerncyanid - berlinerblåt; han fremstillede ved destillation af døde dyr et ildstinkende præparat, "Dippel-Olie", der længe efter hans tid blev solgt som sårhelende middel og måske også nervestimulans. Han hævdede at kunne få sjælen til at vandre fra et legeme til et andet ved hjælp af en særlig tragt og producerede eliksirer til djævelfordrivelse. Han vagabonderede omkring i Nordvesteuropa, blev ofte forvist fra lande og byer, og blev i stigende grad læst i radikalpietistiske miljøer, måske også i København, for allerede i 1707 blev han udnævnt til dansk kancelliråd. Han foretrak imidlertid Holland, hvor han uddannede sig til læge, men blev landsforvist efter at have provokeret calvinisterne dér med et skrift, der argumenterede, at islam var en overlegen religion.

Da Altona i 1713 var blevet nedbrændt af svenskerne anført af Magnus Stenbock, sendte Frederik IV landets rigeste adelsmand Christian Reventlow ned som byens overpræsident for at anføre genopbygningen, ledsaget af sin hovedrige kone Benedikte von Brockdorff - datidens danske power-couple. Reventlow fik den ide at kalde Dippel til byen - som alkymist kunne han gøre guld til at støtte byens hurtige genopbygning, og der blev bekostet et laboratorium til hans arbejde. Dippel avancerede hurtigt politisk og blev den mere og mere pietistiske Frederik IVs religiøse rådgiver. Alt tydede på en gloriøs karriere for den fritænkeriske alkymist. Han begyndte imidlertid at blande sig lidt for meget i politik, hans forhold til Reventlow og frue syrned, og han flyttede til det nærliggende Hamborg i 1717. Herfra hævdede han i et brev til kongen, at Brockdorff modtog bestikkelse for at påvirke udfaldet af retssager, og bystyret krævede ham udleveret fra Hamborg. Der foreligger en omfattende korrespondance mellem Reventlow, kancelliet og udenrigsminister Chr. Sehested - man har tydeligvis opfattet sagen med den internationalt berømte Dippel som en varm kartoffel, som man ikke rigtig vidste hvordan man skulle tackle. Da man fik ham udleveret af bystyret i Hamborg, der var en luthersk-ortodoks højborg, førtes der sag ikke kun imod hans injurier om overpræsidentinden, men også imod hans "gotteslästerliche" skrifter. Heriblandt nævnes især *Ein Hirt und eine Heerde* - en hyrde og en hjord - som han havde udgivet i 1706 i Hamborg, med falsk angivelse af Amsterdam som trykkested, en udbredt praksis i den tidlige oplysningstid for at forsøge at undgå forfølgelser. Måske havde man inviteret en guldmager og efterhånden indset, at man havde fået en kætter?

Men hvad stod der faktisk at læse af forfærdende gudsfornærmelser i "En hyrde og en hjord"? Undertitlen er æggende, den lover en ufejlbarlig metode til at bringe alle religioner og sekter sammen i én sand kirke og forene dem for bestandig - uden nogen synkretisme, altså uden nogen sammenblanding af trosforestillinger og dogmer. Dippels indledning gør konteksten klar: den lutherske ortodoksis angreb på pietismen - Dippel nævner lutherske teologer som V.E. Löscher og J.P. Grophius, der hævdede pietismen var et ondartet kætteri, en anklage fra hvilken der kunne være ganske kort til seriøs forfølgelse i de lutherske fyrstestater.

Dippel lægger ud med en standardudgave af radikal pietisme ud fra bibelordet om at mange er kaldede, men få er udvalgte. De kaldede er alle dem, der hævder at være rettroende og frelste, fordi de har læst katekismen, gået til alters, sat sig ind i trosartikler og konfessioner og så videre. Men de udvalgte er dem, der faktisk har åbnet deres hjerte for Kristus, som har den indre tro, som lever i venlighed og næstekærlighed uden at skilte med det. Og det er djævelen, mørkets riges børn, der fører folk til i stedet at deponere deres tro i læresætninger og "geistlose Geistliche", åndløse præster.

Derefter fremlægger Dippel i kortform sin kirkehistorie: allerede i urkirken begik folk den fejl at antage, at troen er noget der skal opsamles og garanteres i dogmer og læresætninger, der bare bliver påskud for at præster og fyrster bruger dem til politisk magtudøvelse, hvervning af tilhængere og udgrænsning af afvigere - og ergo til sektdannelse og stridigheder. Kristus afhørte ikke sine disciple om deres trosdogmer - men siden apostlenes frie tro er kirken degenereret og opsplittet. Det har så ført til kirkemøder og konciler, der har forsøgt at forene de splittede, men da kuren er nye læresætninger, bidrager den bare yderligere til sygdommen. Noget tilsvarende gælder Reformationen, der også bare opstiller nye bekendelser og formler, der tages som påskud for nye ortodoksier og nye forfølgelser. Som Dippel andetsteds sagde, gjorde Reformationen ikke andet end at opsplitte kirkens Babel i tre, og efterhånden enes de tre nye ortodoksier, katolicismen, lutheranismen og calvinismen, om, at alt andet end de tre er sekter, som skal bekæmpes. Dippels provokerende ideologikritiske modargument er nu at sige, at ortodoksier og sekter er et og det samme - for de er allesammen afvigelser fra den simple handling at følge Kristi ord og ånd, de er sammensværgelser og bander, der dannes af egenkærlighed og magtvilje. Dette fører dog ikke til indifferentisme, den ide at enhver er salig i sin to, skynder Dippel sig at tilføje, måske fordi han havde mødt den anklage - kristendommens kerne ligger derimod i tro, bod og selvfornægtelse, mens selve det at lave teologiske systemer, formler og symboler med henblik på at tiltrække tilhængere hører mørkets rige til. Det er ikke bedre end hedenskabens dyrkelse af naturens laster eller jødedommens regelrytteri, der også er i behov for omvendelse til sand tro. Det er i handling, ikke i sentenser, man kender den sande kristne - her nærmer Dippel sig deismen og oplysningen, for hvem sand moral kendes på adfærd snarere end hvilke guder folk selv tror at dyrke.

Hvordan kommer man så af med "sådanne sekteriske sammenrotninger og meningsforeninger" og deres evindelige forfølgelser af afvigere? "Ja, hvis man vil forstå sagen klart, så har den regent og den republik, der frit tåler alle slags sekter større fordel end et rige, hvor undersåtterne alle har en eneste form for gudstjeneste, således som dette gennem mange år kan vises ved det eksempel, at handelen, og følgelig regentens overskud, blomstrer mest, hvor det er enhver tilladt at tjene sin gud på sin måde." Dippel kræver altså tolerance - på dette punkt synes radikalpietisten mere radikal end fx den tidlige oplyser John Lockes berømte tolerance, der ikke tålte ateister og katolikker. Dippel har et udfald imod ateister, som han dog mest finder i selve hjertet af de kristne ortodoksier, men han synes ikke at ville forbyde dem heller. Denne tolerance hidrører fra "fornuftige filosofiske principper", siger Dippel: Sekternes strid ophæves bedst ved at regenten "holder alle sekter lige, ikke foretrækker nogen frem for andre, og elsker og støtter redelige folk, der præsterer noget - om de så har den ene eller anden religions-mening." Det var Arnolds "upartiske" holdning ført et langt skridt videre, nu som krav til fyrstens upartiske adfærd. Fyrsten skal helt undtages fra nogen pligt til at fremme kristendommen som sand religion, ligeom den sande kristendom trives bedst uden støtte fra loven og fra noget verdsligt regimente. Reelt er konsekvensen af Dippels holdning adskillelse af kirke og stat - noget af en provokation i forhold til den lutherske sammensmeltning af stat og kirke med fyrsten som øverste, gudgivne biskop.

Derfor skelner Dippel mellem hvad regenten kan gøre som god kristen blandt andre (hvis han altså er kristen), og hvad han kan gøre som regent. I den første egenskab skal han udnytte at undersåtterne ser op til ham og gerne vil imitere ham: han skal gå foran - ikke i kirkegang, nadver, bibellæseri, bøn og sang - men ved i handling at afvise dyriske laster og synder og al verdens herlighed. Han skal opføre sig sådan, at ingen hykler kan efterabe ham,

men i sin handling vise, at den sande kristne religion ikke består i noget yderligt, men i at Kristi ånd udøver sit virke i hjertets inderste, i selvfornægtelse. Det er det, den lille bogs titel skal indikere: fyrsten skal være den rette hyrde for hele sin hjord. Det er faktisk en naturalisering af hele det kristne kompleks om synd, straf, bod og frelse, Dippel foretager. Det er ikke en straffende gud, der står bag straf eller frelse - det er en transformation, sjælen selv må foretage, og denne transformation er beslægtet med medicinske og kemiske processer snarere end med kirkelig tvang. Fyrsten skal som hyrde føre an i disse processer - og må derfor også tilse, at hans hof ikke tillader sig nogen friheder, der er forbudt for andre. Dippel tegner et billede af de europæiske hoffere som synkende ned i luksus og laster, og af regeringerne som præget af intriger og fraktionsdannelse snarere end af naturlig retfærdighed. Fyrsten skal modsætningsvis sørge for, at de folk, der ansættes i kirke- og skole-embeder også har sand selvfornægtelse. Dippel er overbevist om at alle teologiske systemer af læresætninger må væk, før sand tros-enighed kan opstå - men alligevel fraråder han fyrsterne at afskaffe systemerne med magt, for det vil føre til endnu værre forvirring og forbitrelse. Måske kunne der laves en simpel katekismus, tænker Dippel, der hævdede sig over alle lærestridigheder og kun videregav bod, selvfornægtelse og kærlighed - den ville alle sekter kunne enes om. Konklusionen til fyrsten lyder: "... lad erkendelsen af sandheden få sit frie løb ..." - så bliver jeres kirke "som den oprindelig var, et system af Kristi levende krop ..."

Det er opsigtsvækkende, at pietismens intense fromhedsdyrkelse således kunne føre til anbefaling af radikal ytrings- og trosfrihed. Dippels ide var naturligvis, at denne frihed ville føre til erkendelse af den sande religion - og af at denne har med inderlig kristen livsførelse at gøre, og intet med ydre doktriner og læresætninger. Givet Dippels ry som ivrig libertiner, der syndede om dagen og tilbragte natten i bøn om tilgivelse for dagens indsats, kan man måske betvivle hvor let og umiddelbar erkendelsen af den selvfornægtende fromhed ville være. Men Dippels skrift giver en god indikation af, hvordan radikal pietisme og tidlig oplysning kunne flyde sammen i kritik af religiøs magtudøvelse og forfølgelser i samtidens fyrstekirker.

Naturligvis måtte et sådant skrift forekomme "gudsfornærmende", for så vidt som det vendte sig imod dogmatisk teologi som sådan og luthersk teologi i særdeleshed. Så vidt vi kan dømme fra Reventlows breve til København, var "En hyrde og en hjord" et af de skrifter, der blev anbragt på bålet af bødlen i Altona efter kommissionsdomstolens afgørelse i sagen mod Dippel den 28. september 1719.

Selv blev Dippel idømt livsvarigt fængsel og transporteret til København i lænker - og herfra videre til Bornholm. Han blev indespærret på det ruinøse Hammershus Slot, der nu mest blev brugt som fængsel til særligt besværlige fanger, og underlagt et strengt regime med forbud imod pen og papir. Som tiden gik, mildnedes forholdene dog, og han fik i et vist omfang mulighed for at virke som læge, dengang den eneste på øen, og formåede også at få et antal bornholmere til at investere i endnu et guldmagerprojekt, da han fik indrettet laboratorium på slottet i Corfitz Ulfeldts gamle celle. Han fik efterhånden også forfattet et par skrifter under straffen - en arkæologisk undersøgelse af et bornholmsk oldtids-guldfund og en samling religiøse epigrammer.

Som international berømmelse fremkaldte Dippel protester over livstidsstraffen. Flere mindre tyske fyrster var tiltalt af den radikale pietisme, således først Wittgenstein på Berleburg, der gav pietister og andre fritænkere husly på sit område. Han klagede gentagne gange til Frederik IV, og i 1726 blev Dippel på dronning Anna Sophies forbøn givet fri og kom til Skåne efter indbydelse fra en købmand i Kristianstad. Her blev han tiljublet af pietistiske

dele af adelen og borgerskabet, blev inviteret videre til Stockholm og tjente en overgang som læge ved hoffet. Hans tilstedeværelse fremkaldte pietistisk begejstring og vækkelser, der naturligvis fik de svenske lutheranere i harnisk, og de sørgede i 1728 for at få Dippel landsforvist. Han kom nu til København hvor han blev modtaget af jublende dippelianere i de efterhånden gærende pietistiske miljøer her. Selv om Frederik IV i stigende grad var blevet pietistisk sindet og efterhånden stod i strid med de ortodokse lutheranere i præsteskabet, støttede han sig til "statspietismen", der ville holde den pietistiske bølge indenfor den eksisterende kirkeinstitution, og han kæmpede således også på den anden side imod de radikale, kirkefjendtlige pietister, der især var stærke i Københavns store tyske mindretal. Dippel kunne således heller ikke forblive i København, og efter yderligere forvisninger endte han i Berleburg, hvor grev Wittgenstein tilbød ham eget laboratorium. Her arbejdede han sammen med Struensees morfar, lægen Johann Samuel Carl - der selv senere blev offer for en dansk trykkefrihedssag, som vi vender tilbage til i næste uge.

Dippels sene hovedværk *Vera demonstratio evangelica* (1729), antagelig udtænkt og forfattet på Bornholm og i Sverige, gjorde radikalt op med selve ideen om at Kristi død på korset skulle være et erstatningsoffer for at sone gudens vrede over menneskenes synder. Dippel mente, at eftersom Gud er lig med kærlighed, kan Gud overhovedet ikke være vred, for da slet ikke at tale om at hævne sin vrede på mennesker, endsige sin egen søn. Det forekom Dippel som en absurd korsteologi. I stedet er korsfæstelsen et selvfornægtende offer for at inspirere de troende til selvfornægtelse. Dette værk blev en central kilde til alternativ teologi og radikal kirkekritik blandt de sene pietister - og fremkaldte naturligvis rasende refutationer fra de ortodokse lutheranere, der imidlertid ikke kunne skade ham i hans helle på Berleburg.

Dippel mente selv, han havde fundet en livseliksir, der ville holde ham i live helt indtil 1808. Det blev dog ikke tilfældet, han døde i 1734 på Schloss Wittgenstein, hvor hans spøgelse angivelig kan træffes. Dippel var en rambulant og fantastisk figur, der nærmest samlede på censurdomme, forvisninger og straffe for sin udæskende kritik af den lutherske ortodoksi. Der er dog ingen tvivl om, at han blandt sine mange fortrædeligheder fik den hårdeste behandling under sit ophold i det danske rige med bogbålet og livstidsdommen i Altona.

Wilhelm Bender "Johann Konrad Dippel, der Freigeist aus dem Pietismus", Eduard Weber
1882

Christianus Democritus (Johann Konrad Dippel) "Ein Hirt und eine Heerde: Oder
Ohnfehlbare Methode, Alle Secten und Religionen zur einigen wahren Kirch und
Religion zu bringen/ und ohne einigem Syncretismo beständig zu vereinen",
Henrich Betkio, 1706

Jacob Mchangama og Frederik Stjernfelt "MEN - ytringsfrihedens historie i Danmark",
Gyldendal 2016

Hans Schneider "German Radical Pietism", Scarecrow Press 2007